

POLITIEK IN VEELVOUD

Vrijdag 17 februari 2011 zal wel niet in de geschiedenisboeken terecht komen. Vreemd is dat. Die dag heeft België, zo toeterde toen de binnenlandse pers, het wereldrecord regeringsonderhandelingen gebroken. Het stond nu op 249 dagen. Daardoor verloor Irak, zei men, de koppositie. De krant *De Tijd* noteerde dat de rente op staatsobligaties meteen met 24 basispunten was gestegen. Dat kon het land op jaarbasis 100 miljoen euro kosten, schreef de rekenaar van dienst. Het record was groot nieuws in de wereldpers. Zelfs CNN en Al Jazeera stuurden professionele ramptoeristen. Het viel niet op, merkwaardig toch, dat de opwinding in eigen land alleen voelbaar was in oppositiekringen en op de Wetstraatredacties. Bij de onderhandelaars bleef een *sense of urgency* achterwege. De bevolking van haar kant keek ongeïnteresseerd toe. Of reageerde op ludieke wijze. Zoals in de zogenaamde Frietrevolutie en op een grootschalig volksfeest in Gent, tot consternatie overigens van de buitenlandse journalisten. Die rustige vastheid liet zich opnieuw zien toen de bevallingsduur van de regering-Di Rupo afklokte op 541 dagen.

Onderhandelaars en burgers hadden gelijk. Het land was in die maanden niet compleet stuurloos. De aftredende regering heeft de reikwijdte van 'lopende zaken' drastisch verruimd. Zij regeerde zo breed als mogelijk. De bankencrisis dwong haar daartoe. België was in die periode ook zes maanden voorzitter van de EU. Het heeft voor zijn optreden veel waardering gekregen in Europa. Er is daarbij ook geregeld vruchtbaar overleg met de gewesten geweest. En telkens wanneer België slechts

één minister naar een Europese ministerraad mocht sturen, is men erin geslaagd uit één mond te spreken.

Trouwens, het ging in die 541 dagen niet alleen om onderhandelingen met het oog op een coalitie. Er is ook een staats-hervorming in de steigers gezet en een budgettaire sanering ingeleid. Dat mocht wel wat tijd kosten. Maar nog belangrijker is dat België best te vergelijken is met een vliegtuig dat op vier motoren in de lucht hangt. Er is de Europese Unie die tal van dossiers en bevoegdheden heeft overgenomen. De mone-taire unie in het bijzonder werkt als een vaccin tegen financiële doodslag. Al in december 2007 schreef Roger Cohen, topcolumn-nist van de *New York Times*: *‘Does a country whose economy is largely run by European central bankers in control of the euro really need a government?’* Er zijn, tweede motor, de gewestelijke regeringen en parle-menten die op het stuk van cultuur en onderwijs, huisvesting en leefmilieu, landbouw en innovatie van het bedrijfsleven, openbare werken en verkeer, gezondheidszorg en werkgelegen-heid beslissingsmacht hebben. En er is, ten derde, al enkele ja-ren en zeker in de grote en middelgrote steden, een feitelijke opwaardering en revival van het gemeentelijk beleid. Daar be-staat doorgaans ook tevredenheid over. De vierde motor, de federale, sputterde luidruchtig. Dat valt niet te loochenen. Maar de gangbare stuwkracht van de andere drie leek niet of nauwelijks aangetast.

Het is alsof de man en de vrouw in de straat beter dan de journalisten aanvoelden dat een crash niet meteen aan de orde was. Ondertussen was elders in de wereld, met dank aan de paniekberichten en het wereldrecordgedoe in de binnenlandse en buitenlandse pers, wel een valse foto van de werkelijkheid verspreid. En correctie van dat beeld bleef uit. Dat is de on-middellijke oorzaak van de spectaculaire groeispiong in de rente op staatsobligaties na die 17e februari 2011 en in de maanden die volgden.

Overigens volstaat het beeld van het viermotorig vliegtuig niet eens om de mutatie die de politiek en de parlementaire democratie hebben ondergaan in kaart te brengen. Al in de jaren negentig is door meerdere waarnemers beschreven hoe poreus de grenzen van de politiek als maatschappelijk domein geworden waren. Zelf besprak ik die ontwikkelingen in *De politiek voorbij* (1994) en in *De opmars van de calimero's* (1999). Zicht op de contouren van die evolutie is ondertussen gemeengoed geworden in academische middens en deels ook daarbuiten. Daarom komen de al bekende ontwikkelingen hier slechts kort ter sprake - om het geheugen wat op te frissen. Een uitvoerigere bespreking is gereserveerd voor wat zich in meer recente tijden heeft voorgedaan.

I. WAAR IS POLITIEK?

Politiek is in wezen de productie van beslissingen die bindend zijn voor de bevolking. Velen in België zien de Brusselse Wetstraat als de plaats waar die activiteit nog steeds helemaal gehuisvest is. Dat klopt niet. De emigratie van de politiek in de richting van Europa en van de gewesten is al een halve eeuw geleden van start gegaan. Dat is wat de verticale versie van de verhuizing is genoemd: tegelijk naar boven en naar onderen.

De laatste tien jaar is de vervlechting tussen binnenlandse en buitenlandse instanties nog hechter geworden. De bevoegdheden van de Europese instellingen zijn erg gegroeid. Een nationale overheid die een richtlijn niet respecteert, riskeert zware boetes. Zo kreeg België in de herfst van 2013 financieel lik op stuk voor de gebrekkige zuivering van oppervlaktewaters. De budgettaire adviezen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en van de Wereldbank zijn nu dwingender dan ooit. Het Internationaal Strafhof is gebouwd op de oertui-

ging dat sommige misdaden een grensoverschrijdende betekenis hebben, dat de afrekening met de daders een zaak is van de wereldgemeenschap. Politiek is dus steeds vaker een transnationaal gebeuren. De nationale regeringen van gisteren zijn nu in vele opzichten de lokale besturen van vandaag. Tegelijkertijd is het transport van bevoegdheden in de richting van regio's, steden en gemeenten nog opgevoerd.

Maar er is ook al lang verplaatsing in horizontale zin. Grote brokken sociaal en economisch beleid zijn kort na de Tweede Wereldoorlog in onderaanneming gegeven aan de sociale partners, dat zijn de vakbonden en het patronaat. In dezelfde lijn was er de keuze om onderwijs en cultuur, ziekenzorg en maatschappelijk werk toe te vertrouwen aan christelijke, socialistische en liberale organisaties. In beide gevallen gingen en gaan regering en parlement dus slechts als contractanten om met die andere producenten van politieke beslissingen. Zij sturen niet rechtstreeks, maar onderhandelen met hen en laten hen binnen een door de overheid afgebakende gedoogzone een koers uitstippelen. Ook de magistratuur is al langer leverancier van beleid. Zelfs als de rechter zich strikt houdt aan wat de wetten en het procesrecht opleggen, doet hij of zij aan politiek. De magistraat wordt tot afwegen verplicht omdat iedere uitspraak een maatschappelijke dimensie heeft en op een of andere manier de belangen van de gemeenschap raakt. Dat is de laatste jaren nog versterkt. Vaak slagen de parlementen er niet meer in om binnen een redelijke termijn een materie aan de hand van een nieuwe of een gewijzigde wet te regelen. Het gevolg is dat de rechter verplicht wordt om, via het vellen van vonnissen en arresten, een algemene gedragslijn uit te zetten. De terugtred van de volksvertegenwoordiging promoveert de magistratuur bijgevolg tot (deeltijds) plaatsvervangend wetgever. Regeringen, parlementen en burgers schuiven op een nog andere wijze problemen door. Delicate vragen van

politieke aard worden voor advies aan de Raad van State voorgelegd. Met de oprichting van het Grondwettelijk Hof is deze trend nog verder gesprongen. Zo heeft het Hof recent nog een cruciale rol gespeeld in de kwestie van het statuut van arbeiders en bedienden.

Even ingrijpend zijn de wijzigingen die zich voorgedaan hebben in wat men nu in ambtelijke taal 'horizontaal bestuur' noemt. Dat werkt op basis van een formeel partnerschap tussen parlement en regering aan de ene en de particuliere sector aan de andere kant. Vlaanderen levert met de verzelfstandigde agentschappen - hybriden die in de marge van de staat opereren - een ander markant voorbeeld van dergelijk gemengd bestuur. De officiële website van de overheid (www.vlaanderen.be) spreekt van BO's, SO's, MO's, IVA's en EVA's. Dat is newspeak voor de overeenkomsten die de gewestregering afsluit over het beheer (BO's), de samenwerking (SO's) en het management (MO's) van intern verzelfstandigde agentschappen (IVA's) en 'extern publiekrechtelijk of privaatrechtelijk vormgegeven agentschappen' (EVA's). Er zijn er meer dan honderd. Bekende namen zijn Kind en Gezin, BLOSO en Jobpunt Vlaanderen. Soms gaat het om vzw's die overheidstaken in onderaanneming vervullen. De formule van de publiek-private samenwerking (of PPS in het jargon) is een ander voorbeeld. Het gaat hier dan meestal om grote projecten waarin overheid en particuliere investeerders samen in zee gaan.

Al die migraties van de politiek zijn ooit als overheidsbeleid bedacht en uitgevoerd. Zij zijn dat vandaag nog altijd. Een ander type van verhuizing is de beroepspolitici van buitenaf aangereikt. Het begin van dat verhaal ligt in de vroege jaren tachtig. Dan overspoelt een virulent neoliberalisme wereldwijd de faculteiten economie en de industriële en bancaire elites. Het verleidt ook een deel van de politieke klasse. Privatisering of

vermarkting van overheidsdiensten is het eerste middel waarmee de economie de politiek is binnengehaald. Deregulering – de reductie van juridisch toezicht op bedrijven en banken – is de verzamelnaam voor een tweede groep van projecten uit de jaren tachtig en negentig. Beide ontwikkelingen komen uitvoerig ter sprake in hoofdstuk vijf.

Rond diezelfde tijd zijn ook de kranten en de omroepen de politiek dieper dan voorheen binnengedrongen. Wetenschappelijk onderzoek heeft die invasie al jaren geleden in kaart gebracht.

Manuel Castells¹ heeft dat inzicht in één krachtige zin samengevat: *‘Politics is fundamentally framed, in its substance, its organization, process, and leadership, by the inherent logic of the media system.’* (*The Power of Identity*, p. 317) Of anders geformuleerd, mediatechnieken kneden de politiek in zijn inhoud (*substance*), organisatie, besluitvorming (*process*) en manpower (*leadership*). De mensen van de pers hebben die realiteit tot voor kort hardop ontkend. De beroepspolitici van hun kant hebben de inval nog steeds niet verteerd. Zij pendelen tussen het klagen over ongewenste inmenging en het zoeken naar bondgenoten in de redacties. Daarnaast zijn er de politieke effecten van de digitale revolutie. De opmars van fora op mediawebsites, blogs, Twitter, Facebook wekken hooggespannen verwachtingen. Er zou een nieuwe openbare ruimte in de politiek ontstaan zijn, een virtueel middenveld als het ware. Maar vooralsnog veroorzaken de sociale media vooral chaos. Meer uitleg daarover is voorzien in deel twee.

Twijfelen moet niet meer. De wereld is er nu een waarin een veelheid van assemblagelijnen instaan voor de fabricage van politieke beslissingen. Sommige daarvan behoren tot wat lan-

1 Informatie over de auteurs en de vermelde publicaties is te vinden in een leeswijzer achteraan in het boek.

ge tijd als het hart van de politiek is gezien: parlementen, regeringen, ambtenarij – al is reeds in de jaren vijftig een deel van de politieke agenda in de vorm van *subcontracting* aan derden, zoals de sociale partners, toevertrouwd. Andere spelers zijn, zoals net is beschreven, vanuit de particuliere sector het netwerk binnengeloodst of binnengedrongen. Zij bezetten er knooppunten. Er is daardoor vaak geen duidelijke akkerscheiding meer tussen het publieke en het privé domein, tussen gouvernementeel en niet-gouvernementeel. De kernvraag, schreven Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak al in 1995, is niet langer *wat* politiek is maar *waar* politiek is. En aan het uitdijen van die kosmos is vermoedelijk nog geen einde gekomen.

Meteen rijst de vraag of er in die drukbevolkte zone – *multi-level governance* heet dat nu – nog een bruggehoofd is dat in het complexe netwerk een minimum aan gemeenschappelijk beleid doet ontstaan. Wie beslist over de verdeling van die goederen en die diensten waar mensen, zeker in de welvaartsstaat, een onvervreemdbaar recht op hebben – gaande van onderwijs over gezondheidszorg tot huisvesting? En is het niet zo dat hoe ingewikkelder een samenleving, hoe groter de nood is aan controle en regulering? Waar gebeurt de afweging van deelbelangen (economische groei versus milieuzorg, bijvoorbeeld) en waar de formulering van collectieve voorkeuren? Sommigen noemen dat het primaat van de politiek. Al sinds het einde van de negentiende eeuw is deze taak in principe toevertrouwd aan parlement en regering. De moderne staat leverde de instrumenten om die opdracht uit te voeren.

II. GESCHONDEN STUURKRACHT

Nicos Poulantzas zegt in *L'Etat, le pouvoir, le socialisme* dat het eigene van de moderne, de kapitalistische staat is dat hij beslag

legt op tijd en ruimte, de vormgeving ervan monopoliseert en op die manier zichzelf netwerken van macht en dominantie schept. Hij schreef deze woorden in 1978. Ze zijn vandaag in grote mate verouderd omdat op dit vlak het vermogen van vele politieke instanties, vooral dan de oude, is aangetast.

1. De ruimtelijke onteigening van de politiek

Lange tijd was de staat de belangrijkste ligplaats van de politiek. Hij bestaat slechts bij de gratie van een eigen gebied. Het geweldsmonopolie, bijvoorbeeld, is in zijn reikwijdte gebonden aan een territorium. Dat geldt ook voor het innen van belastingen, de brandstof waarmee de staat werkt. Het blijkt anno 2014 meer problemen op te leveren dan dertig, veertig jaar geleden. De ruimtelijke verankering van belastbare personen, goederen en diensten neemt snel af. Economische en monetaire activiteiten storen zich steeds minder aan fysieke grenzen. De hele wereld is hun grondgebied. Men spreekt van een *borderless economy*, van *finances sans frontières*. In die context is het heffen van een belasting, op de toegevoegde waarde bijvoorbeeld, een bijzonder hachelijke onderneming. Politieke overheden zijn bijgevolg verplicht om het geld te halen, niet waar het zit maar waar het zichtbaar is. Daardoor groeit de fiscale druk op de lokaliseerbare arbeid. Tegelijkertijd neemt de neiging toe om te lenen, wat dan weer de afhankelijkheid van de kapitaalmarkten verhoogt. Sinds 2008, de geboortedatum van de nieuwste economische crisis, weten wij hoe groot de risico's daarvan zijn.

De ruimtelijke onteigening van de staat wordt ook in de hand gewerkt door de komst van het internet. Op de elektronische snelweg is een territoriale verankering van personen, diensten en goederen zo goed als onmogelijk. Dat tast het vermogen van politici aan om fiscale en andere regels ook daadwerkelijk

af te dwingen. Recente voorbeelden zijn Airbnb, een online marktplaats voor verhuur en boekingen van privé-accommodaties, en Uber, een mobiele aanbieder van taxidiensten via de smartphone. Bij e-commerce komt daarbij dat toezicht op respect voor consumentenrechten problematisch is.

2. Politiek in de ‘high speed society’

Weinig menselijk gedrag ontsnapt aan wat sociologen ‘de temporele ordening’ noemen, dat geheel van technieken waarin manipulatie van de tijd ons handelen dicteert. Van de kant van de staat is altijd al veelvuldig gebruikgemaakt van dat instrument. Stemrecht en leerplicht zijn aan de leeftijd gebonden. Het strafrecht ziet vrijheidsberoving ook als een disciplinaire aanslag op de tijdsbesteding. Wetten bepalen hoe lang een werkdag mag duren. De voorzieningen van de verzorgingsstaat rusten op grenzen in de tijd: wanneer je pensioengerechtigd ben, hoe lang je kunt genieten van betaald ziekteverlof. Maar de omgang met de tijd is in de onmiddellijke omgeving van de staat in de greep van een ware revolutie. In luttele seconden pendelt kapitaal heen en weer tussen continenten en tussen economieën. Termen als *instant economy*, zaken doen *in real time*, onderdelen leveren *just in time* geven die omwenteling een naam. In *Omstreden democratie* (p. 105) schrijft Ido de Haan daarover: ‘Welke ruimte voor democratie bestaat er nog in een samenleving waarin op basis van wiskundige modellen in een tijdsbestek van één enkele seconde miljarden aan euro’s, dollars en renminbi’s van de ene naar de andere kant van de aarde flitsen, en onze belangrijkste bronnen van informatie over dergelijke zaken worden gereguleerd door de algoritmen van Google?’ Ook de pers brengt het nieuws over gebeurtenissen meer en meer op het moment dat ze zich voordoen. De sociale media werken evengoed met dat staccato tempo.

Op vele plaatsen versnelt de vaart van de tijd dus sprongsgewijze. Dat bemoeilijkt het politieke werk in tweevoudig opzicht. Enkele alinea's geleden stond te lezen dat de politiek als activiteit in stukken gebroken is. Dat gegeven krijgt hier een bijkomende dimensie. Sommige spelers op het veld (parlementen, de magistratuur, grote delen van het middenveld) hebben een bioritme dat haaks staat op het ogenblikkelijke. Hun klok tikt noodgedwongen trager. De cadans van anderen, de media en het bankwezen bijvoorbeeld, is vele malen sneller. Maar ook zij raken buiten adem. Zygmunt Bauman zegt in *Vloeibare tijden. Leven in een tijd van onzekerheid* dat routines, uitermate belangrijk voor voorspelbaarheid in de politiek, steeds vaker achterwege blijven. Dat komt omdat sociale afspraken 'sneller uiteenvallen en wegsmelten dan de tijd die vereist is om ze vaste vorm te geven en daarna te stollen.'

3. De technologie als motor en stoorzender

De huidige gang van de technologie schept voor politiek en bevolking onvoorspelbare situaties. Technologisch onderzoek heeft immers een aparte logica, die deels leunt op de competitie tussen labo's en onderzoekers, deels op de kick die het overschrijden van kennisgrenzen veroorzaakt en ook, uiteraard, op de winsten die patenten meebrengen. Die dynamiek houdt in dat de samenleving voortdurend met voldongen feiten geconfronteerd wordt. Het is slechts nadat een technologische sprong is gemaakt en de sociale effecten zichtbaar zijn, dat politiek en bevolking in de discussie betrokken worden. De risico's van *vandaag*, aldus de Duitse socioloog Ulrich Beck, rusten op investeringsbeslissingen van *gisteren* en op technologische innovaties van *eergisteren*. In het beste geval zullen de tegenmaatregelen *morgen* komen en misschien *overmorgen* effect hebben. Anders geformuleerd: de richting van het on-

derzoek en de ontginning van de resultaten zijn niet vooraf te bepalen door regeringen en parlementen, noch door de publieke opinie, de ethiek of de moraal.

4. Wie moet de verzwakte machinerie bemannen?

Het verlies van bestuurskracht straalt uiteraard ook af op de politici die de haperende machinerie moeten bemannen. Dat leidt dan vaak tot harde verwijten aan hun adres. Met de inwijking van technici in de ministerraden is gepoogd om de kritiek te counteren. Maar ook dat lokte negatieve reacties uit. Er is blijkbaar een vervelend probleem in het hr-beleid ontstaan.

Het doet in België altijd stof opwaaien, de parachutering van niet-politici in de federale of gewestelijke regeringen. In krantencommentaren, lezersbrieven en blogs is dan te lezen dat dit manoeuvre niet erg democratisch is. Waarom dan nog kiezen, is de vraag. Vaak is te horen dat de komst van technici aan geeft hoe groot de bloedarmoede in de politieke partijen geworden is. Maar veel luider nog klinkt de kreet dat de kwaliteit van de hele politieke klasse sterk gedaald is.

Ik pleit verzachtende omstandigheden. België, klein land, kan slechts een beperkt aantal steengoede politici verwekken. In het verleden kwamen we daar blijkbaar mee toe. Door de vermenigvuldiging van beleidsniveaus is dat nu een ernstig knelpunt aan het worden. Er zijn honderden veeleisende posities te bemannen op federaal en gewestelijk, provinciaal en gemeentelijk, Europees en mondiaal vlak. Dat lukt ons niet meer, de visput is te klein. De rekrutering van zeven premiers en ministers-presidenten, dubbel zoveel vicepremiers en bijna honderd kabinetschefs is een veelvoud van wat dertig jaar geleden nodig was. Eenzelfde groeipercentage tekent ook het hele organigram van de parlementen: ruim vijfhonderd mandatarissen en een verdrievoudiging van het aantal bureauleden, fractieleiders en commissievoorzitters. Ook op gemeentelijk vlak is een probleem gerezen. Daar heeft het niet zozeer te maken met de hoeveelheid mandaten, maar met de sterk gestegen be-

roepsvereisten – zeker in de grote steden. Dat is ook te merken aan de migratie van hooggekwalificeerde politici naar de schepencolleges. En dan vergeet ik nog de provinciegouverneurs en hun bestendige deputaties. Op twee andere niveaus zijn dan weer geheel nieuwe posities ontstaan. Het Grondwettelijk Hof, hoeksteen van onze federale staat, heeft zes (gewezen) toppolitici nodig. Belangrijker nog zijn de ontwikkelingen op internationaal vlak. België stuurt tot nog toe 23 politici naar de Europese instellingen, namelijk 22 leden van het parlement en 1 commissaris. Daarnaast zetelen politici in de Raad van Europa en verdwijnen anderen naar instanties als het Hof van Justitie in Luxemburg of de Europese Centrale Bank. Het talent dat al deze posities optimaal kan invullen is er niet meer.

De honger naar bekwame politici is daardoor veel groter dan het aanbod. Er is al gezocht naar maatregelen die de krapte op de politieke arbeidsmarkt kunnen milderen. De inzet van niet-politici is daar een demonstratie van. De drastische verlaging van de leeftijdsgrens voor ministerabelen en kandidaat-parlementsleden is een maatregel die al wat vroeger in gang is gezet. Alleen gaat dat gepaard met een gelijktijdige inkorting van de houdbaarheidsdatum van wie op hoog niveau actief is. De winst is bijgevolg beperkt. Maar hoe je het draait of keert, politicus is een knelpuntberoep aan het worden. Ook al omdat het niet langer een job voor het leven lijkt te zijn. Er zijn nu vele voorbeelden van topfiguren die er op eigen initiatief voortijdig uitstappen.

Het is een van de vele tegenstrijdigheden in de levensloop van de politiek in België. Het aantal mandatarissen dijt uit en tegelijkertijd krimpen hun mogelijkheden en bevoegdheden. De ontkenning van die paradox is opvallend. Ook elders in Europa worden de vertrouwde beelden nog liefdevol gekoesterd. Bedrijfsleiders, bankiers, rechters en journalisten doen alsof zij buiten de politiek staan. De beroepspolitici zeggen, zeker in verkiezingstijden, dat zij de hefbomen nog stevig in handen hebben. Allen vluchten zij voor wat ongemakkelijke waarheden zijn. Dit brengt de meeste burgers in verwarring. Wie is

verantwoordelijk? Wie moet bij falen geblameerd worden? Momenteel richt de wrevel zich nog hoofdzakelijk op regeringen en parlementen, mede omdat zij zelf de beelden van het verleden in leven houden. Maar dat kan, nu de bankencrash schokgolven door de hele samenleving heeft gejaagd, snel veranderen.

5. Geen rechtlijnig proces

Dat de parlementaire democratie snel beheersbaarheid verliest heeft waarnemers tot pessimistische diagnoses verleid. Hans Magnus Enzensberger schreef bijna vijftientig jaar geleden al over de stuntelige indruk die de regeringen en parlementen in Europa maken. Dat, zei hij, vloeit voort 'uit de principiële onmogelijkheid het maatschappelijke proces te voorspellen, aan algemene calculaties te onderwerpen en van bovenaf te beheersen' (*de Volkskrant*, 22 september 1990). Recenter is er Zygmunt Baumanns conclusie: 'Veel van de macht om doeltreffend op te treden die voorheen in de moderne staat beschikbaar was, verschuift nu naar de politiek onbeheersbare mondiale (en in veel opzichten extraterritoriale) sfeer.' (*Vloeibare tijden*, p. 16)

Toch past hier enige nuancering. De verzwakking van de bestuurskracht is geen rechtlijnig proces. Er wordt wel degelijk gezocht naar maatregelen die de trend kunnen keren of minstens vertragen. De wijdverspreide intrede van de managementcultuur in overheidsdiensten is daar een voorbeeld van. Er zijn ook verschillen, tweede nuance, naargelang van het niveau waarop aan politiek wordt gedaan. Het bestuur in steden en gemeenten levert ook stuurkracht in. Maar de eigenheid van het takenpakket (onder meer de kleinschaligheid en het directere contact met de bevolking) beperkt de schade.